

ALFARAPÈDIA*

m e m ò r i a p o p u l a r

Nom/Cognom	Hilario Marí Alfonso
Any de naixement	1929
Títol	<i>Hilario Marí, campaner</i>
Temàtiques	Guerra, postguerra, oficis, cultura, patrimoni
Data de l'entrevista	Dilluns 1 d'agost de 2022
Equip entrevistador	Etnograma (Nelo Vilar, Laura Yustas)
Enllaç	https://youtu.be/IHFzkBKyt4
Extracte	https://youtu.be/lzUBg8T8U74

Ja ens havien dit que l'entrevista a Hilario Marí seria de les bones, però tot i això ens va impressionar la memòria lúcida d'este nonagenari simpàtic amb qui vam compartir moltes rialles. ¡Quin luxe parlar amb una persona amb tant d'ofici i tanta experiència acumulada! Estem molt contents del material que ha resultat, i agraïm a Hilario i als seus nebots (Paco Fort Marí, que va estar present, i Hilari Marí Cabo que ens va facilitar els contactes) la seua generositat i les facilitats que ens han posat per a fer este treball. Sense cap dubte haguérem seguit parlant hores amb Hilario, perquè l'ofici històric de campaner té molt que contar. Però l'entrevista va molt més enllà i ens acosta a l'Alfara de la guerra i la postguerra, amb fets i detalls que desconeixíem completament. Una altra joia.

Sinopsi

Hilario Marí Alfonso (1929) és part d'una nissaga de campaners d'Alfara. En esta entrevista ens parla de l'ofici, però també del seu context en el poble en els durs temps de la guerra i la postguerra.

Transcripció

Vosté és Hilario...

Hilario Marí Alfonso.

I l'any que va nèixer mos lo pot dir?

L'any 29.

1929! Hi ha gent a qui li fa vergonya.

Vergonya jo?! Mire, vol que li ho diga?: qui té vergonya cria ronya [risses].

Vostés són d'Alfara d'antic, els seus pares ja ho eren...

Jo sóc nascut en el carrer del Maestro Palau, el número... no el sé, en front de lo que era l'ajuntament antes.

La seua família a què se dedicava, en Alfara?

Mon pare rajoler. Ma mare treballava en San Diego, en la fàbrica de mistos. La Fosforera, antigament. I més antic aixina se dia el Globo. I hi havia allí una... això d'apagar focs, que anaven dos bomberos aixina, u ahí i l'atre ahí, xas, xas, xas, xas... a apagar el foc. I en Moncà hi havia... tamé era exactament igual. I un dia va i es pega foc en una casa per allí i hi havia un home que anava per allí en un cotxe aixina... i "a on està el foc? A on està el foc? A on està el foc?... —Xe, tire per l'esquerra i vorà vosté a on està el foc" [risses], i quan alribaren allí el foc ja estava apagat, a poalets l'apagaren.

Vosté contava en un atre moment que s'auelo ja va ser campaner.

Mon pare ja era campaner. Segons me dia mon pare ja era campaner, m'auelo ja era campaner. El bisauelo d'ell. I això, era el campaner ja. I mon pare quan se feren noves s'ho dixà. I quan passà la guerra, quan ací anaven a pegar foc allí al carrer de l'ajuntament, mon pare tenia clau, com era escolà i campaner, tenia la clau de la iglésia, i entonces vingueren a per la clau a ma casa. I mon pare tot nerviós: "ahí teniu la clau", perquè sabia lo que anava a passar: cremar la iglésia no la cremaren, però la feren mercat. La iglésia mercat. I jo he anat allí a per carn i a per tot, i a per llet i a per tot. Quan era xicotet, que tenia sis o set anys o huit, anava tamé allí.

Home, clar, ja veu, a principi de la guerra.

Sí, al principi, això en guerra. Allí (t'ho hauran contat, tamé) no hi havien dinés. Allí no. Els que treballaven cobraven... una comparança: al millor en aquell entonces quatre o cinc duros a la setmana, pues anaven a l'ajuntament i els donaven ixos dinés. I ixos dinés els donaven en uns cartons amb uns sellos de correus... No vos lo havien contat, això?

No mos lo havien contat, no.

Pues amb sellos de correus, i amb ixos sellos de correus anaves allí a les tendes, allí a la iglésia o a les tendes, i anaves i compraves la carn, el carbó, llenya, lo que fóra, la llet, lo que fóra, en ixos dinés. Però fora del poble no podies anar. Però no tenies dinés, tenies que anar amb cartons.

Ah, no ho sabíem això.

No ho sabíeu? Pues això passà en Alfara del Patriarca. No podíem anar a ningun puesto amb els dinés. Mosatros teníem un porquet i entonces totes les cases que tenien gallines o porcs o tota la pesca, pues això ho va decomissar l'ajuntament. S'ho quedà l'ajuntament. No ho sabia? No ho han contat? Ho va decomissar l'ajuntament i ficaren una porcaterra allí i animals allí. I anàvem... això, i qui tenia vaques no sé com estaria això, m'has comprés?, no me'n recorde jo. **[5 min.]** Pues això del principi me'n recorde jo, perquè mosatros teníem un porquet i mos tocà donar-lo. I les gallines, molts tenien gallines i tenien que anar a per les gallines, perquè lo que hi havia al poble és del poble. I hi havia un home que tenia... venia quarta i segó i tota la pesca i tot i aquell lo que hi ha en el poble és del poble. I anaven a per ell, lo que és del poble... Me comprens? Jo un poquet aixina per damunt damunt ho conte.

Vosté se'n recordarà entonces de tot el jaleo que va haver al campanar, que van haver tirs i van bombardejar i tot això.

Jo... davant de ma casa hi havia un atra casa i quan feren el tiroteo aquell de Vilanesa a Alfara estàvem amagats allí, els tirs allí, ara com ho han desfet pues no se pot vore. Els tirs estaven marcats allí, i la família, que hi havia una família allí, se'n vingué a ma casa, i estaven els quartos estos... no, als atres d'allà, per si rebotava alguna això i no estàvem al això, estàvem a la banda de dins. Per si un cas.

Eu, quin susto, eh?

Susto gran, perquè jo me n'anava a escola i això, i "que venen, que venen". "Què qui ve?", els dia jo. I mon pare diu: tots a casa, ale. Tots. I entonces a escola no anava ningú. En guerra no anava a escola ningú. Estaven tancats. I els refúgios... T'ho han contat, que en Alfara hi haven refúgios?

No mos ho han contat; jo m'ho pensava. I a on estaven, els refugios?

En el carrer meu n'hi ha uno. Allí en el carrer de Cavallers, entrant allí n'hi ha uno, escomença uno. En el carrer Major un atre. En el carrer Major tamé té eixida i este anava aixina, el del carrer Major ací i s'ajuntava amb este. I después n'hi ha un atre que estava més amunt, ixe tamé. I entonces un dia estaven obrant allí, que s'havia foradat la tuberia, i diu: "oye, a vore si això ho boteu ahí, que ahí baix hi ha un refúgio. —Diu: l'ajuntament ja mos ha avisat, ja" [risses]. És dir, que Alfara tamé està un poquet minà per baix, i Moncà tamé.

Sí, algo mos havien contat, però en Alfara no mos havien dit a on estaven.

Al carrer Cavallers uno, i al carrer Major... al carrer Sant Vicent, entrant al carrer Sant Vicent i después eixida, al carrer Major. I este s'ajuntaba con este, aixina; este...

Tenien dos eixides, una per cada punta.

Per si un cas... hi havien dos eixides per si un cas s'afonaven. I els pous de l'aigua eren els respiraderos. Estaven conuinats: si n'hi hava un pou d'aigua, que entonces no n'hi havia aigua potable. Después de guerra jo me'n recorde quan instal·laren el d'això. Molt xicotet jo quan venia l'aigua potable, que venia de Moncà, de la Pedrereta.

Farien l'alcantarillat...

L'alcantarillat està fet de no fa molt, alcantarillats que no són alcantarillats... Això és una porqueria. En fin... [risses].

I a escola a on anava, vosté?

Jo anava a escola de Moncà. El pare d'estos [*els nebots*] anava a Devís, jo anava a Don Juan. Anaven tots els pàrvuls i tots a això, i mosatros anàvem un poquet d'això i entonces anàvem a d'això. I anàvem al carrer dels polls [risses]; tu saps perquè se dia "el carrer dels polls"? Perquè quan feien mercat allí, el mercat que hi ha vell quan fan la música i [*inintel·ligible*] tot això, allí dien "el mercat del poll" perquè u: "quatre polls i un pato i una dona, mercat" [risses].

Bueno, i el tema de les campanes, a vore: se tocaven campanes tots els dies, perquè tots els dies hi hauria missa, no?

Antigament el diumenge [10 min.] antes era de matí, per això mon pare tenia les claus, perquè antes anava mon pare a treballar, com era rajoler, ell podia anar quan volia. Quan volia i no perdia un d'això pa fer els set-cents cinquanta atovons tots els dies. Pues ell tenia la clau i això i feien la missa de matí, tocava a l'alba mon pare i después ja el retor, [Francisco] Muñoz, Muñoz Plasencia, que faltà allí també, i entonces pues mon pare feia... tocava a l'alba i entonces el retor ja feia la seua marxa i mon pare ja se n'anava a treballar, de matí.

Això era molt obligat, tots els dies de l'any.

Sí. Els enterros... mosatros els enterros, com érem campaners, conforme era l'enterro igual se podia fer de matí, per l'esprà, a migdia o per la nit. I al millor no ixe dia, se feia al dia siguint pues tocava a l'alba de matí. I después ja feia l'enterro de matí o per l'esprà, segons tocava ja: conforme la família. A les festes tamé se revoltejava a migdia, per la nit i a l'endemà a l'alba. I después ja a missa i después a la provessó. Eren les festes de les campanes.

Si vols saber tamé, quan faltava un xiquet se tocaven nou campanaetes amb la xicoteta. Santa Bàrbara, el Patriarca, San Bartolomé i María. Les quatre. Pues amb la xicoteta se tocaven nou campanaetes amb el xiquet, si era xiqueta huit. Les dones se tocaven dos trancs, si faltaven

dos trancs; els hòmens tres. I després se repicava, repicant-li repicant-li, i després ja voltejaves. Me comprens? Després ja per l'esprà o això se feia l'enterro. El enterro segons... antigament hi havia de primera, de segon i de tercera.

De tercera, encara! Mare meua! Segons lo que pagaven, no?

Entonces se pagava o tres campanes o quatre. Si era de primera quatre, si era de tres... Conforme se pagava... hi havia persona que no podia pagar un poquet més, pues de tercera. I els enterros se feia tamé de tres capellans o de dos capellans, o venien els frarets de la Madalena. Als enterros venia els frarets de la Madalena, al enterro. O de Godella. Però casi sempre venien de la Madalena.

Clar, els donarien alguna perra tamé...

No ho sé, això ja no ho sé jo.

Després de guerra els frarets tamé passaven una ració de fam, pobres.

Els frares els he vist jo... han vingut a captar, tamé. Tamé han vingut...

Mos lo contava el [padre Maximino](#): després de guerra ho van passar...

Venien a captar. Perquè tamé es veu que d'ahí hi havia poc. Cultivaven ells el terreno que tenien allí, un poquet. Tenien un poquet i ahí cultivaven. Que tamé jo he visitat el cementeri que estan ells, tamé. Ells tenen el cementeri allí, i quan falten estan enterrats allí. Jo he estat allí, als dos o tres que van faltar allí del poble, estan enterrats allí. Ara, no sé si haurà volgut anar al poble amb la família o què, perquè si no ell estarà allí. Igual com els obispos: quan entra algun obispo en una capital, València o Madrid o a on siga, a on falten que han estat allí pues se queden allí. Me comprén? I aixina és igual. I quan faltava una monja allí que era del poble, [15 min.] les monges se l'emportaven allí, perquè ella no perteneixia allí, perteneixia al convent. Un poquet d'història de tot. I els trancs pal senyal... perquè una volta ho vaig contar ací: els trancs, "home o dona? —I li dia: si és dona dos i si és home tres. —I diu: Ha faltat un home". Entonces ja al millor baixàvem mosatros: "que qui ha faltat?". Pues al millor mon pare el coneixia o jo... "Ha faltat fulano".

Anaven a buscar-los o tenien que averiguar-ho vostés?

No, no, venien a casa a dir-mos-ho, hi havia que fer el senyal. Pa fer el senyal. Venien a casa i féiem el senyal.

I vostés... era obligat, tenien que estar disponibles. Però vostés cobraven algo de fer tot això?

Sí, un poquet.

Però no molt, m'imagina [risses].

Pues mira, una misèria guanyaves. Una misèria. Perquè si haguera segut un preu normal no haguera pogut pagar-ho ningú. Però mosatros era per l'ofici, i si te traïes algo pues... una ajuda a casa. En això no m'ha fet mai millonari [risses]. Vol que li diga jo?: no m'he fet mai millonari! Si haguera segut... Una volta una senyora que va parlar amb ma mare: "mire, mosatros de moment no sabem els horaris, vosté sí, vosté és millonària, però mosatros no". Saps?, tenia dinés: "vosté és millonària, mosatros no". Això. M'has comprés?

Volíem ensenyar-li una foto... açò és el 6 de gener de l'any 40 i ahí porten les campanes pa posar-les...

Ja ho crec, jo tinc fotografies en casa. Però no les tinc ací... Vosté sap qui les tindrà tamé? Fernando, el fotógrafo. Ixes les tindrà ell. A lo millor ixa fotografia a lo millor és d'ell. A lo millor és de Fernando. Ell té fotografies tamé, però...

I això era el camió...

Això un camió.

...van portar les tres campanes...

Les quatre.

Les quatre campanes, ací només se'n veuen tres però serien les quatre... I ací anaven vestits...

Vestits conforme anava... Este porta això que... este és el Patriarca... els altres conforme són és la Mare de Déu, Santa Bàrbera... podria ser Santa Bàrbera, me comprens? Perquè les campanes són Santa Bàrbera, el Patriarca, Sant Bartomeu i Maria. Perquè el retor que hi havia, que ja ha faltat: Francisco Muñoz Plasencia, volia una campana Maria. I per això és un poquet més gran que la que havia. Que a lo millor segurament, segons diuen, no ho sé, si seria de San Diego. La campana seria de San Diego. Perquè antes Alfara perteneixia... no perteneixia a Alfara, perteneixia "partido judicial de Moncada". Això no ho han dit?

No m'ho havien dit.

Pues "partido judicial de Moncada". Alfara del Patriarca "partido judicial de Moncada". O siga, totes les coses, casaments i tot, batejos i tot, tenies que anar a Monca. Era "partido judicial de Moncada". Però després ja s'han fet les coses i entonces ja a Alfara ja podia casar-se, ja... no ho sé, si quan farien la iglésia que va ser l'any 1700... No se sap, perquè en guerra [20 min.] se cremaren tots els papers, ne quedaren molt pocs. M'has comprés? Pot ser la iglésia que siga de l'any 1700, més o menys per ahí. Perquè la qüestió és ella perquè ara està quan... Don Tomás Belda i el retor que hi havia la feren... tu l'has vista, la iglésia?

Sí, home, clar, és una maravilla la iglésia.

Pues antiguament... jo tinc fotografies antigues, de quan me casí jo, encara està en fotografies antigues. Fotografies antigues i fotos de ma mare, lo que passa és que no les tinc ací, tot està en casa. Era molt diferent a lo que tu has vist ahí. Amb perdó que t'he dit de tu, que jo sempre parle de vosté.

Paco Fort.- Tio, dis-li quin dia te casares. Lo que passà el dia que te casares.

Hilari Marí.- Com? Com?

Paco Fort.- El dia que te vas casar, què va passar?

Hilari Marí.- El dia que me casí jo, el any 57, entonces me casí jo i estàvem en Saragossa, i de Saragossa anàvem a Barcelona, però ixa nit estant en Saragossa -que havien d'anar a casa d'unes amistats de Barcelona, i allí passàvem els tres dies o quatre en Barcelona, en casa d'un d'això... no me'n recorde, si me'n recorde t'ho diré. El poble de Rocafort en Barcelona. I entonces mosatros veíem tots els rius... molta aigua, perquè estava plovent, vinga l'aigua. I quan ja se serenàrem, a l'endemà, vinga aigua, vinga aigua, diu: "es que en València no sé què ha passat", i se n'anàrem a vore el NODO i vérem tot lo que estava passant en València.

Mare meua, tota la riuà!

La riuà! Tota la riuà, estàvem mirant-ho. I ells, en ma casa, havia set o huit no, el que ha faltat tamé i set o huit amb els veïns convidats tamé perquè van estar allí, i aquells com podien alçaven els mobles i tot pac amunt perquè estava entrant aigua en casa. Allò era un desastre...! Tan [inintel·ligible] que estaven perquè havia plogut ixa nit, i mosatros se n'anàrem correguent, vàrem vore el NODO i au, se n'anem correns a València. "València? No hi han bitllets a València. Nada más que el tren llega a Sagunto. De Sagunto ya no pasa". I mosatros, "bueno pues ja estem...", i quan poguérem se'n vinguérem a casa. I en València tots... aixina com mosatros anàvem amb les caretes aixina, entonces anaven amb mocadors aixina per la

pols i tot. Els soldats tragent fang i de tot, s'ho passàrem molt mal. Aixina, com mosatros amb la careta... amb el mocador aixina... i au. [inintel·ligible]

Però en Alfara no va fer molt de mal.

No, en Alfara no. En Alfara no. En Moncà sí. En Moncà això sí que...

En Moncà passen tres barrancs.

Passen barrancs. En Moncà sempre que plou... ara està un poquet arreglat perquè han ficat la desviació dalt de... a on mosatros teníem la terra han fet uns túnels i ja no passa tanta aigua. Però entonces s'ho passaren mal, tamé. Ho varen vore mal tamé.

Bueno, tornant a les campanes: com se formaven? Aprenien uns de atres? Els tocs de campana no estan escrits, no? Això era tot d'oït.

No, mira, mon pare... [25 min.] passà una cosa tamé pareguda: mon pare anàrem un dia a vore les campanes, i en això "ui, estes campanes no són les nostres!". I mosatros estes mesures que han fet no són nostres, i va... i el solfeo tampoc. I eren de un atre poble [risses]. Aixina que mosatros volem campanes més xicotetes, un poquet més xicotetes, i amb un atre solfeo. I el solfeo el donà el Mestre Palau. El Mestre Palau donà les notes, i les notes de les campanes, el solfeo, que és un solfeo. I les notes les donà el Mestre Palau.

I això estarà escrit en algun puesto?

No ho sé, suponc. No ho sé si estarà escrit o qué, però les notes les donà el Mestre Palau. No sé si estarà a l'ajuntament o estarà a la iglésia. Això estarà als llibres de la iglésia. M'heu comprés? Igual que la custòdia d'Alfara del Patriarca, que va fer la baronessa l'any mil huit-cents... huitanta o huitanta-nou, una cosa aixina.

Quina memorieta té vosté!

Sí. I después en guerra -te conte un poquet de cada cosa-, en guerra, quan passà tot això, mon pare anà a per la custòdia, que era lo que més valor que hi havia entonces... bueno, havia molt de valor: estava el collar de la baronessa... El collar de la baronessa estava allí i moldeao i tota la pesca tenia la custòdia. Tu no l'has vist? No l'hauràs vist perquè està amagà, raere l'església està en una caixa fort. Hi ha un calis de u que mataren en guerra, que era de Godella, un calis que hui tindrà cent-vint anys crec que té. Jo l'he tingut en les mans moltes voltes.

Home, hi han a muntó relíquies.

Ixes relíquies les vaig restaurar jo totes. Bueno, totes... sí, totes, totes. I les que estaven antigament, que en hi han quatre o cinc: el Patriarca, Sant Bartomeu i tota la pesca i tot, els vaig restaurar jo en bany d'or. Demaní permís a Don Álvaro, perquè és una cosa que anàvem a preguntar al retor. Pues me d'això i... i el Padre Maximino me donà l'enhorabona de fer això. El Padre Maximino un dia, per fer això. El vaig fer jo, però jo allí a la parròquia restaurava moltes coses. Amb permís de Don Álvaro, i Don Álvaro te dia: "aixina, aixina...". Hi ha un incens tamé que el restaurí jo. Un incens. El vaig restaurar jo perquè se trencà, i ixe el restaurí jo. Això, i entre ell i jo el restauràrem. I aixina... aixina, aixana... el restauràrem.

I les d'Alfara les tocaven unes de dalt i unes atres de baix, amb corda, no?

Sí, ixes, quan estaven amb corda es tocaven des de baix. Des de baix tocaven els tocs. Moltes voltes venia de l'escolà: "no, jo les tocaré", i les tocava jo. Perquè ell aixina l'escolà anava a fer la seua faena, perquè tenia prou faena, i a lo millor en ixe moment no tenia faena i feia: "jo les tocaré, mateixa". Vale. I es tocaven de baix. Els tocs es tocaven de baix. I después ja voltejar, segons, si era difunts o festa. I els tocs eren ja tots aixina, els capellans tenien nou trancs, i els arzobispos dotze, igual com el papa, dotze tamé. [30 min.] Era aixina. No està escrit ahí perquè me digué un capellà que va anar i el vegué que el ficaven en aleluia i no vaig anar jo, no sé per

què no vaig anar. Si no estaria escrit ahí tamé, com me va dir esto pues tinc que apuntar-m'ho. Les campanes se feren perquè era 1939.

Clar, después de guerra...

Era 1939 i els primers que se feren... primer se feren ací i después en Moncà i anaven fent aixina. Perquè costaven molts diners. Mon pare va ser el que digué... perquè va vindre un retor que digué que volia llevar les campanes, i mon pare digué: "les campanes no se toquen". Perquè són les campanes de la fam. Entonces se passà molta fam después de la guerra, i són les campanes de la fam. I la parròquia ha fet un esforç per a pagar-les. I entonces les campanes pa mi són les millors que n'hi han [risses]. Diu: a cada u lo d'ell, com els de Massamagrell. Ací de quan en quan tamé parlem aixina, amb ganes de broma.

Hi havien tocs de campana -en atres pobles, supose que en Alfara tamé-, a focs per exemple...

A focs sí.

...a lladres inclús...

Com? A lladres no [risses], a lladres no he tocat mai. Mira, ara t'explicaré jo: antigament no hi havien com ara estufes i tota la pesca, i tenien tots allars. En totes les cases hi havien allars. En hivern a calfar-se allí -com jo tenia en casa, tenia tamé- i casi tots els hiverns si en estiu no els netejaven... pujaven dalt de la teulà i amb un sac i una corda el netejaven. I si no feien això es pegava foc, la junça que se fa pues se pegava, i allí estava tot el poble, i jo tocava vol moltes voltes, i si no el que estava més prop d'allí que era escolà, vivia al costat que era barber; hi havia una barberia al costat, era barber, i ell pues era escolà d'allí, i entonces ell estava més prop de la iglésia i de tot i tenia més temps i de tot. I entonces aquell home tocava i allí estaven tots, cada u amb el poal de casa a apagar el foc. Quan venien els bombers el foc ja estava apagat, i sap què passava?, que volia cobrar [risses]. Que volia cobrar. Havien fet el viatge i volien cobrar. Però ells no havien apagat el foc, el foc l'apagàvem mosatros. I entonces passava això. Per això t'he contat jo antes que a Moncà allí al poble, està allí, no sé si has entrat a l'ajuntament... està una màquina allí, hi ha una campana allí...

Una bombeta...

...una bombeta, sí, i una campana tamé d'allí que tocava... que ixa tocava pa anar a treballar, entonces no n'hi havien rellonges, a tocs de campana. Moltes voltes dia jo: anar a tocar la campana a treballar, a tocar la campana pa anar-te'n, a tocar la campana a migdia, antes d'anar-te'n toca campana, no sé com hi han tants tocs de campana ací... [risses]. Aixina que anàvem a toc de campana seguit. Aixina era. **[35 min.]** Pues t'he contat un poquet d'història del poble. T'hauran contat moltes voltes persones tamé... com Maximino que és molt d'això, però com estava a la Madalena moltes coses no s'enterava. Maximino era molt amic meu, ja ho crec.

Molt bona persona.

Molt bona persona, molt amic meu. I n'hi havia un atre flaret que tamé ha mort allí, me'n recorde ara que li dien Antonio, crec que li dien Antonio. Però tenia un atre nom i después crec que li dien Maximino, però allí era Wenceslao. El Padre Wenceslao. Però después quan falten és Maximino, ixe nom desapareix. Ixe nom desapareix. Ai, ho sé perquè m'ho explicà ell. Va entrar allí al cementeri i me diu: "a on està Antonio? —Jo dic: mira, ahí està", i entonces m'ho explicà, diu: "pues ara no és el nom que tenia ell, ell ja és el nom d'ell de pila". Açò és igual com els papes també, tenen un nom, se fiquen un nom però [*inintel·ligible*] és un atre nom. Però quan faltes es... supose que serà el nom de pila. Un poquet d'història i un poquet d'Alfara, lo que no t'han contat jo... te vas enterant tamé.

I el toc de focs com era?

El toc de focs eren tres-tres seguits, tres-tres seguits, una dos i tres, tres-tres, una dos i tres, ben seguit, ben seguit... I quan tocaven a missa, tocava amb ixa campana mateixa. I tenies que anar molt amb cuidao de no tocar a focs [risses]. Amb ixa campana se tocava a missa, a missa de dotze, o missa de... bueno, totes. I anaes molt amb cuidao en no fer-ho seguit sinó hi ha persona que escoltava, açò és foc! [risses]. I eren per a missa. Me comprens? Una volta me passà això a mi, jo toquí aixina poquet a pressa i ui! M'ho digué mon pare: "has tocat a focs!" [risses]. I jo "no, no!" Pues sí. Perquè uno que voltejàvem, quan anaven a alçar a Déu sempre me dixava jo, o mos dixàvem una campana a punt pa voltejar-la, pa no fer esforç la pujàvem, i ixa campana és la que moltes voltes tocàvem aixina, pujava a una escala i tocava, i m'ho dixava preparat. I pal combregar d'impedits, perquè tamé combregaven els impedits, que ja hui no se fa, que hui no se fa perquè hui porten a la borbaca i t'ho duen a la borbaca, però entonces no, entonces anaven... quan estava una persona malalta ja cridaven al retor i donaven la extrema unció, la extrema unció era lo últim, confessaven i donaven la extrema unció, i entonces el final d'any, per Sant Vicent feien el combregar dels impedits. Tots els malalts que estaven malalts en el poble, entonces... el combregar d'impedits, que hui no se fa perquè hui el porten a la borbaca i te'l donen... I entonces era més solemne, més això. I entonces... què anava a dir-te jo? Pues el combregar d'impedits, i entonces mosatros tamé... se tocava tamé, mosatros amb la campana ixa grossa, la Maria, tocàvem al combregar d'impedits, el batall el ficaves en un puesto [40 min.] i feia... tocaves: pam, pam-pam; pam, pam-pam; pam, pam-pam, primer a una banda i després a l'atra, pam-pam pam. Això i després voltejaves i ho feies deu voltes. I això al combregat d'impedits tamé. Un atre això... hi ha molts tocs, la iglésia té molts tocs: toc de [inintel·ligible], toc de... Tamé quan feien un bateig hi havien tamé que volien que sea solemne, i voltejàvem dos campanes, la xicoteta i la gran, i era com els enterros, voltejant la xicoteta. Ja t'ho he dit antes, no? Entonces volien que... que tamé jo he vist no fa molt que ho van fer... el van fer, i entonces el retor no va amb estola blanca i el roquet, va amb la capa i entonces un això general. I entonces voltejàvem les campanes. I entonces això era més solemne. I moltes voltes ho preparava jo pa anar als batejos, i moltes voltes venia la germana i dia: "Hay que pedir el agua del Jordán", i el retor llig "agua del Jordán", aunque sea agua del grifo i tot això, és "agua del Jordán". Igual como el pan y el vino se convierten en sangre de Cristo, entonces el retor dice: "agua del Jordán".

Clar, perquè vosté va ser sagristà tamé.

Jo sempre sacristà i ajudant. "Agua del Jordán". Entonces jo ho preparava tot i hi han voltes que portaven l'aigua del Jordán però el retor no se fiava [risses]. Jo li dia: "Don Álvaro, es agua del Jordán", i el beneïa una atra volta, no siga cosa que... I aixina sabíem que estava bé. Moltes voltes en això al millor n'hi havien dos o tres xiquets pal bateig i diu: "els he batejat a tots, o en falta alguno?" [risses], i els que anàvem miràvem... si en fallava uno o... Tenies que anar aixina, perquè els retors n'hi han voltes que tenen moltes coses en el cap i tens que anar un poquet... Jo com estava... al final estava al tant de tot, i la germana diu: "t'ho ha dit, t'ho ha dit? —Sí que ho ha dit, sí!" [risses].

Pues aixina, un poquet de tot.

I ens els anys 70 mecanitzen les campanes i es va acabar l'ofici.

Sí, amb el mecanisme mosatros ja no podíem pujar dalt. Jo a última hora quan pujava moltes voltes pujava amb el setrill, els engrassava un poquet, però res més ja. S'ha acabat la faena, perquè tocaves el botó, uno, dos, tres, quatre, aixina, i elles ja voltejaven i quan ja llegava el d'això s'aparaven i au. Moltes voltes els enterros ja feies... i a festes al millor tamé, ja s'aparaven, me n'anava jo... ja eixint fora jo al carrer i al millor encara estaven menejant-se. Pues... i aixina, s'ha acabat la cosa, i no només ací, [45 min.] s'ha acabat en tots els puestos.

Bueno, ara hi ha afició i hi ha gent que ho està tornant a fer.

Sí, hi ha afició, ja ho sé. Jo volia apuntar-me a València, a això de campaners, i el meu germà tamé, Vicente, tamé volíem, però Vicente, el meu germà, diu: “no volen apuntar perquè són massa ja”. I li vaig dir: “pues bé”. Pues volíem apuntar-se tamé. Volíem apuntar-se, sabent això... Perquè anaven...

Vosté podia aportar molt!

...molts puestos anaven a tocar-les i això, el solfeo... de dos o tres pobles feien solfeo de campanes. Solfeo, que està molt bé això.

Ara toquen... a la catedral de València toquen a mà, manualment, una atra vegà...

Sí, toquen a mà i elèctrica, hi ha de tot. Quan jo pugí hi havien a mà i elèctriques. [Inintel·ligible] de corda allí, en [inintel·ligible] de corda. En Santa Mònica no, allí a mà.

I en Alfara si algú s'animara se podrien tocar manualment?

Sí. Sí però amb molta faena. Amb molta faena, perquè Don Álvaro anava moltes voltes a dir-li pa tocar-les atra volta a corda, però és molta faena. Llevar tot lo que hi ha elèctric que hi ha de motor i tot, desconnectar... Primer anaven amb corretja, igual com en els cotxes, que van en el volant amb corretja, però ara van amb una cadena. En una cadena igual que les amotos, una cadena de moto. Ara van en una cadena, a lo millor... I aixina com antes agarraves i ja pegava la volta, no. Ara com si tu astirares... com antigament, tres o quatre voltes o cinc hasta que pegara la volta. I és més això a lo antic, la cadena de moto. Ixes cadenes són molt bones, li poses una roda més gran i encà va la cadena i tot. És molt diferent, cada volta van traent coses noves, com en tot.

Si volen alguna cosa més...

Ja mos ha contat moltes coses.

Els he contat un poquet, els he contat la història de lo que era en guerra, después de guerra... Después de guerra se passà molta fam.

Però estes zones d'horta no se passaria a lo millor molta fam, perquè hi havia horta, se podia llaurar i se podia treballar, no?

Sí, però molts no tenien horta.

Ah, no tenien terra!

Mosatros teníem dos fanecaes i mitja en Alfara, i amb això igual se plantaen tomates que se plantaen melons que se plantava de tot. I amb això se podia anar d'això. Quan jo treballava a València molts xavals d'allí me tenien enveja perquè jo... [duia menjar] [risses]. “Ah, com tu eres de poble menges bé!”. En València es passà molta fam. I molts refugios, que hui estan tapats, que jo els he vist viure en els refugios. Hui no ho sé...

No, hui no se viu, clar.

Hui no se viurà. Jo els he vist viure en València en refugios. Un cosí meu, Domingo, Dominguet, que son pare feia pous, pous de riego, i ixe, el meu cosí Domingo, i mon tio que tenia treballaors tamé, ells feren alguns refugios. En guerra feren alguns refugios. [Inintel·ligible] vivien de [inintel·ligible] i ja han mort. En molts puestos jo els he vist vivint allí. [Inintel·ligible]

I d'estraperlo tamé n'haurà vist a punta pala, no? Estraperlo, después de guerra... Estraperlo del tabaco i de la farina i de mil coses. [50 min.]

De la farina, mira: jo he anat, jo i mon pare, que tenia uns amics de Puçol, [inintel·ligible], que van servir en África en 1933, en África, dos anys. En Larache. I jo he vingut de Puçol hasta casa amb dos o tres quilos, i mon pare quatre o cinc quilos, d'arròs.

Paco Fort.- A peu.

Hilario Marí.- I després amb un morter els tenia que picar [*inintel·ligible*]. Pa traure la càscara. Me comprens? I aixina el meu germà un rato i un atre rato hale-hale. Igual que mon pare tamé, però mon pare tenia massa faena en el camp i en el rajolar i tot, que moltes voltes teníem que anar a ajudar-li a mon pare a acantellar, a plegar [*inintel·ligible*], perquè mon pare prou faena tenia en el camp pa portar... Mon pare tenia el camp en un puesto que se dia el Bordellet, hi havia una caseta allí dels Moros, que estan allí...

Alfara ha passat molt tamé. Alfara entre els refugios... Esta senyora de... mosatros tinguérem de Segorbe una família, estigué tres anys allí en casa. Tres anys allí, de Segorbe. Mosatros... jo per això he anat a Segorbe moltes voltes i conec Segorbe perquè quan estigueren ací... Jo tinc fotografies de tot allí en casa, de tot: això quan fan la correguda de bous i tot això, jo he anat ahí moltes voltes això a vore-ho. I ell sempre volia... ell va estar tres anys ací...

Paco Fort.- Era el front i eren com els refugiats, hui en dia XXXXXX 56:42, venien famílies.

Hilario Marí.- Perquè passà lo sigüent...

Paco Fort.- Tota la guerra.

Hilario Marí.- Sí, tota la guerra. Perquè passà lo sigüent: l'ajuntament obligava a qui tenia una casa a tindre refugiats de guerra, que venien de Madrid, de Carabanchel, de molts puestos, i venien, i entonces hi havia una família allí al costat que tenien una tenda i entonces aquella família diu: "és que és família nostra", i entonces ma mare diu: "com és una família que és coneguda, la família que vinga a ma casa", i entonces és quan se'n vingué a ma casa. I l'auela [*inintel·ligible*] buscaven refugio, venien moltes voltes, diu: "aquí estamos todos ya, estamos al completo" [risses]. Mira, eren els dos auelos, el matrimoni i quatre fills que tenia. Bueno, la major no estava allí, però els atres tres sí. Dormíem tots en el mateix quarto, els auelos i mosatros tots en el mateix quarto. Els auelos i mosatros tots en el mateix quarto. Me comprens? I mosatros per això tenim molta això. Vingué... quan la meua germana María Teresa estava molt maleta, nasqué en guerra i morí en guerra.

Paco Fort.- Sí, eren tres germans però van tindre tres més.

Hilario Marí.- Tres més. Pues [*inintel·ligible*] la dona aquella tenia molts dinés, però allí, que estava la guerra allí, estaven evacuats tots [*inintel·ligible*] se veu que estava mig en terra, bombardejaven molt i tot... Pues entonces tenia molts dinés i... Vicenta, li dien, Vicenta, "que cogiera tots els dinés que tinguera para la niña". [55 min.] Però morí de diarrera. Una diarrera hui amb quatre pastilles se'n va, però entonces en guerra no hi havia res. I la pobreta mos se n'anà, amb tres anys.

Entonces, en guerra i després de guerra, faltaven molts xiquets. Faltaven molts xiquets. I te vaig a dir una cosa: que ixé home se mereix un prèmit més gran que d'ací al cel: el que tragué la penicilina. A partir d'ixé home que tragué la penicilina s'acabà de faltar els xiquets.

I entonces mosatros teníem una llibreta allí que està apuntat tamé algú. I faltaven molts xiquets, com mosatros: un any, any i mig, dos, la meua germaneta tres anys. Però al traure la penicilina s'acabà la cosa.

Clar, s'acabaren les infeccions...

I s'acabà la cosa. Com hui hi han moltes coses que ho tallen i s'ha acabat. Hi havien moltes coses que... com la pigota [*cast.*, "*viruela*"], com moltes coses... Entonces t'eixien prunyons [*cast.*, "*sabañón*"] de les orelles, dels dits i tot. I s'ha acabat tot això. Per mig del medicament quan el tragueren, pues... Entonces després de guerra se passà molt tamé tot això. Molta fam. El que podia menjar menjava i el que no al millor anava al forn i estava dos hores allí pa comprar una vieneta i al millor quan alpegava ja no n'hi havia. I se comprava al millor... al millor venien per ahí una dona... això no sé si vos lo hauran contat, una que venia per les vespraes a guanyar-se un poquet el jornal perquè no... d'ahí no hi havia, li dien l'Alguatzila. Ixa

dona venia pa de dacsá, que era un pa que casi no es podia menjar [risses]. Li dien l'Alguatzila. T'han contat algo de l'Alguatzila?

No. Bueno, coneixem a les Alguatziles, a Paquita [Paqui Palanca, històries de l'alguatzil i d'una modista virtuosa], però no sé si és família de la que vosté diu.

Sí, sí, Paquita.

Sí, amb Paquita tenim amistat tamé, una persona molt agradable, molt bona gent, sí, sí.

Esta és Alguatzila, ixa que ha faltat son pare ixa és Alguatzila tamé. Sap per què es diu "alguatzil"? Perquè son pare és el que tocava el bando en l'ajuntament. L'alguatzil del poble. I moltes voltes, a festes al millor, com allí no hi havia... "tu mos fas bando pa la partida de sega o per a qualsevol cosa? –Sí, sí, no patiu. No patiu". Feia els bandos i au. Me'n comprén? Una obra de caritat pa tots, pal poble i pa tots. I per això els diuen "les alguatziles", perquè ixe home tenia... tamé va hi haver un atre home, que vivia allí al carrer. Tamé li dien Paco "l'alguatzil" perquè tamé era família i tenia vaques i tot això.

Claro, és un ofici potent.

Un ofici com un atre, tenia vaques i això. Tamé, faltava un xiquet, que la mare entonces... quan jo tenia igual, la mateixa edat que jo més o menys, faltà tamé... d'aquell entonces, no sé d'una rascaeta o no sé què... com tenia vaques... s'infectaren i morí d'això. En guerra no n'hi havia medicines. I crec que el portà ell, no sé si seria una atra cosa o què, no me'n recorde. Però jo sé que moltes voltes anava jo allí a on estaven les vaques a dir-li: "Paquito, ací estic jo encara". Jo estiguí... jo estiguí a la mort.

Vosté tamé? Mare meua, i per què?

Veu com ahí hi ha una senyal d'algo? Pues jo tamé tinc ací una senyal i tot. Jo estiguí a la mort. Jo estiguí a la mort. Estiguí de tifus! De tifus! **[60 min.]** Estiguí tres mesos gitat. Me foradé el cul... un forat aquí, que mon pare me'l curava poquet a poquet...

Això per aigua a lo millor contaminà?

Hilario Marí.- Sí, aigua amb veneno de... Ací tinc una d'això, que me replegaven tota la sang ahí i la vespra de Sant Bartomeu, per això vaig fer jo festes de Sant Bartomeu... les he fet dos voltes. La vespra de Sant Bartomeu m'obrin la cama... estava la sang i tot me traïen. I d'ahí totes les dies... sap lo que vaig patir? Hi havia un practicant que moltes voltes dormia allí pa punxar-me cada dos hores o cada tres hores. I ixe home després va estudiar i estava en la ixa de locos en València.

Paco Fort.- En Pare Jofré? Allí en... en el mercat de Jesús.

Sí, el Jesús, que dien, clar, clar, el manicomio.

Estigué de metge allí, en Jofré. Sí, estigué allí. I ixe xic és el que me punxava a mi, que estava de practicant, i és el que me punxava a mi, després ja ha estudiat per a metge. I això estiguí jo... Jo m'ensenyaren a parlar...

Paco Fort.- Però espera, espera, dis-li com... quan ja estaves que ja te donaren... que anaves a faltar, com... què passà? Què va passar que vas reviscolar? Va ser increïble això.

Hilario Marí.- Ah, ara t'ho explicaré. Pues ja... jo estava molt malet i un dia ma mare s'enganyà: en compte de donar-me la medicina me donà alcohol.

Paco Fort.- Tenien unes ampolles que eren la d'alcohol i la d'aigua, i estaven... clar, no dormien i m'auela... Seguix, seguix...

Hilario Marí.- S'enganyà i en compte de donar-me aigua me donà alcohol. A partir d'entonces, diu, jo me posí molt malet entonces. Ma mare dia "ara l'he mort jo, ara l'he mort jo, ara l'he

mort jo ". I entonces me ressuscità. Jo tenia... m'auela tenia la roba allí al costat d'allí, perquè hi havia dos llits... una que se gitaven pa dormir un poquet i un atra... pa tombar-se i dormir un poquet. I allí tenia la robeta jo pa anar-me'n allà als pinets.

Mare meua! Ho tenia amanit ja!

Ho tenia, ho tenia!

Pa amortallar-lo!

Quan mon pare anava a fer senyal per algun enterro o una cosa o atra, diu: "és el teu xiquet, és el teu xiquet? –No, no, el meu xiquet no, el meu xiquet no!". El teu xiquet està ací. El teu xiquet amb 93 anys.

Bueno! I amb salut i coneixement a tope! [risses]

D'ací te conten moltes coses...

Paco Fort.- Tens dos aniversaris.

Hilario.- Què?

Paco Fort.- Que tens dos aniversaris. Dos cumpleaños. Va nàixer dos vegaes.

Hilario.- Vaja.

Paco Fort.- Ja estava a punt de morir.

Hilario Marí.- Entonces ma mare se creia que m'havia mort i entonces vaig ressuscitar [risses]. Vaja. Pues jo estiguí... que m'ensenyaren a parlar, m'ensenyaren a caminar... un dia ve el metge i diu... Va i aquell metge va i diu... "jo me'n vaig de vacances".

Don Emilio?

Don Emilio, don Emilio [*Ramón Llin*], sí. I va i... "jo me'n vaig de vacances". I entonces diu: "i ara què fem?". Pues vingué don Vicente Benlloch de Burjassot. Don Vicente Benlloch de Burjassot i el metge don Vicente de Moncà, no me'n recorde del apellido.

Paco Fort.- Farinós.

Hilario Marí.- Farinós, Vicente Farinós, [65 min.] venen els dos i mamprenqué el recetari i mon pare dia "ai —Pare, duga", i el meu germà, amb un cèrcol aixina, runrunrun, anava a la farmàcia i en la farmàcia ja ho sabien. En la farmàcia sabien que era pa mi. Apuntava allí... diu: "ja t'ho pagaré".

Paco Fort.-...anava amb el cèrcol, que anava jugant a la farmàcia.

Sí, l'aro amb un palet...

Paco Fort.- Anava a la farmàcia i anava jugant.

Hilario Marí.- Sí, jo en tinc uno allí.

Ostras, encà el guarda!

Hilario Marí.- Sí, el tinc guardat. Sí, jo moltes voltes anava pel carrer aixina i la meua dona em dia: "a on vas amb això, a on vas?" [risses]. A on vas amb això! Pues encara recordant aquellos tiempos! Un dia el metge diu "va, a caminar. —A caminar?" Jo no podia caminar. Agarrat de la finestra aixina, i ell: "va, camina, va, camina...", i jo caminar de què? M'ensenyaren a caminar, m'ensenyaren a parlar, m'ensenyaren a menjar, m'ensenyaren a tot.